

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

Priča o starom Benjaminu

Prelazak preko Pirineja i poslednji dani Valtera
Benjamina (1940)

Lisa Fittko

Lisa Fittko

Priča o starom Benjaminu

Prelazak preko Pirineja i poslednji dani Valtera Benjamina (1940)
1980.

Lisa Fittko, „The Story of Old Benjamin“ (1980, originalno na
engleskom),

Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften* (Sabrana dela), Band V:
Das Passagen-Werk,

Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982, str. 1184–1194.

Ostali izvori su navedeni uz tekstove.

Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2018.

<http://anarhija-blok45.net>

anarhisticka-biblioteka.net

1980.

Publikacija AsKI posvećena otvaranju spomenika 1994:

<https://www.aski.org/eroeffnung-der-gedenkstaette-fuer-walter-benjamin-und-die-exilierten-der-jahre-1933-1945-in-portbou.html>

Walter Benjamin in Portbou: dokumenti, maršruta, spomenik, itd.

<http://walterbenjaminportbou.cat/en/content/inicio>

Dodatak iz 2021: početkom godine, zagrebački izdavač TIM Press objavio je memoare Lise Fittko pod naslovom *Moj put preko Pireneja: Uspomene 1940–1941 (Mein Weg über die Pyrenäen)*, u prevodu Nadežde Čaćinović (Čaćinović);

<https://www.tim-press.hr/hr/knjige/moj-put-preko-pireneja/>

Dokumentarac, *Quién mató a Walter Benjamin/ Who killed Walter Benjamin (Ko je ubio Valtera Benjamina?)*, David Mauas, 2005, 73 min (engleski titl).

<http://www.whokilledwalterbenjamin.com/synopsis.html>

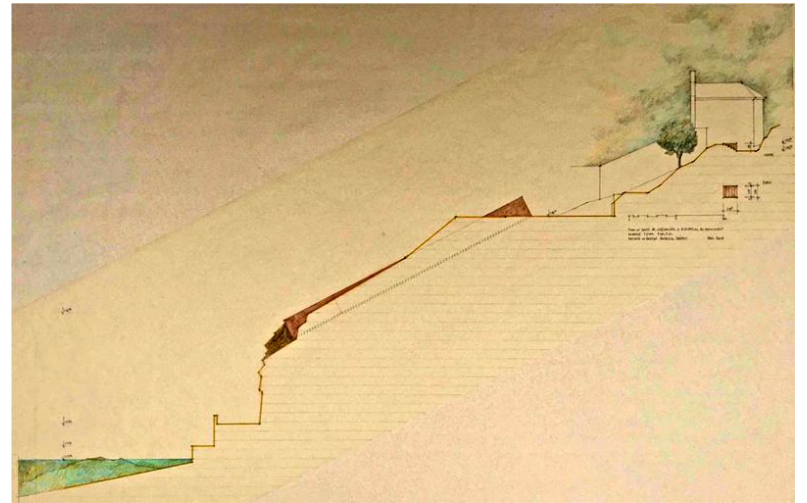
Film koji već samim naslovom sugerije kontroverzu koje možda ipak nema, ali koji opet nudi zanimljiv osvrt na Benjaminove posljednje dane, kroz prikaz situacije u Španiji, odnosno Portbouu, za vreme i neposredno posle Građanskog rata

Schwerer ist es, das Gedächtnis des Namenlosen zu ehren als das der Berühmten.
Dem Gedächtnis der Namenlosen ist die historische Konstruktion geweiht.
Walter Benjamin, *GS I*, 124f

Sadržaj

Uvodna napomena	5
Stari Benjamin	8
Epilog	26
1. Iz <i>Kritičke biografije</i>	26
2. Geršom Šolem: pismo Heni Gurland	32
3. Šimon Abramski	36
<i>Benjaminova tašna</i>	36
4. Bertolt Breht	37
Liza i Hans Fitko	40
Bibliografija	50

Dani Karavan (1930–), izraelski vajar, opisao je svoj rad u tekstu „1 Korridor, 1 Treppe, 1 Sitz = Passagen/ 1 Corridor, 1 Stairway, 1 Seat = Passages“, str. 100–106. Memorijal, podignut na vidikovcu uz samo groblje u Portbouu (1990–1994), sastoji se od više elemenata, ali glavni je zatvoreni koridor, uklesan u steni, koji se spušta ka moru i završava zidom od neprobojnog stakla, na kojem su ugravirane reči: „Teže je odati počast sećanju na anonimne nego na poznate i slavne (uključujući tu i pesnike i mislioce). Istorijsko zdanje je posvećeno sećanju na anonimne.“ Deo u zagradi je izostavljen, a reč je o Benjaminovoj belešci iz „Paralipomene“ (13) za njegove teze *O shvatanju istorije*; to je jedna od varijacija teze 7, u kojoj se nalaze i čuvene reči: „Nema tog dokumenta kulture koji u isto vreme ne bio dokument varvarstva.“ Memorijal je zvanično otvoren 15. V 1994, a svečanosti su prisustvovali i Benjaminov sinovac Michael Benjamin (Michael Benjamin, sin Valterovog brata Georga, ubijenog u Mathauzenu 1942) i Liza Fitko.

Uvodna napomena

Poslednja fotografija Valtera Benjamina, 1940. Liza Fitko, Berlin, 1928.

Razni dokumenti, sećanja i razmatranja o Benjamino-
vim poslednjim danima u Francuskoj i Španiji mogu
se naći u monografiji *Für Walter Benjamin: Dokumen-
te, Essays und ein Entwurf*, eds. Ingrid und Konrad
Scheurmann, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992.
Eng., *For Walter Benjamin: Documentation, Essays and
a Sketch*, Bonn, AsKI – Arbeitskreis selbständiger
Kultur-Institute, 1993.

Isti urednički par je priredio i dvojezičnu monografi-
ju o memorijalu *Pasaži* posvećenom Benjaminu: *Dani
Karavan. Hommage an Walter Benjamin. Der Geden-
kort 'Passagen' in Portbou*, Mainz, Verlag Philipp von
Zabern, 1995. Eng., *Dani Karavan, Homage to Walter
Benjamin*, trans. Timothy Nevill.

Jedini iscrpan izveštaj o poslednjim danima Valtera Benjamina,
od odlaska iz Marselja i pokušaja da se, preko Banjila, prebaci do
španskog pograničnog gradića Portboua, potiče od Lize Fitko (Eli-
sabeth Eckstein Fittko, 1909–2005), legendarne članice evropskog
antifašističkog pokreta, koja je u periodu od jeseni 1940. do leta
1941, zajedno sa svojim mužem Hansom (1903–1960), prebacila pre-
ko Pirineja nekoliko stotina progonjenih Jevreja i antinacista. U
prvoj grupi koju je sprovela krajem septembra 1940, preko potpu-
no nepoznatog terena, samo na osnovu usmenih uputstava i jedne
grube mape, bili su Valter Benjamin, Heni Gurland (fotografkinja i
kasnije druga žena Eriha Froma) i njen sin Jozef (ili Hoze).

Ovo je prva verzija memoara Lize Fitko, napisana 1980. i prvi
put objavljena na engleskom 1982. Taj tekst je ovde prenet u celini.
Liza će zatim, ovog puta prvo na nemačkom, napisati i dužu, knji-
šku verziju svojih sećanja, koja pokriva isti period, u kojoj će priča
o „starom Benjaminu“ biti jedno od poglavlja, i koja će se pojaviti
1985: *Moj put preko Pirineja: memoari 1940–1941*.

Više detalja o Lizi i Hansu Fitko, njihovoj maršruti, ilegalnoj
mreži u kojoj su delovali, zbivanjima po dolasku u Portbou i kontro-
vezama oko sudbine Valtera Benjamina i nekih njegovih rukopisa
sledi u fusnotama, *Epilogu* i bibliografiji.

AG, 2018.

Stari Benjamin

Dogodilo se to pre tačno četrdeset godina. Konačno mogu da održim svoje obećanje i napišem priču o tome. Ljudi mi stalno govore: samo napiši kako je zaista bilo...

Sećam se svega što se dogodilo; ili tako mislim. Naime, sećam se činjenica. Ali, mogu li oživeti te dane? Mogu li zakoračiti unazad u to vreme, kada nije bilo vremena da se misli na normalan život, na te dane kada smo se prilagođavali haosu i borili da preživimo...?

Mnogi veruju da nam udaljenost u godinama – punih četrdeset – postavlja događaje u određenu perspektivu. Meni se opet čini da se ta perspektiva, pod izgovorom uvida, lako izokreće u puko naknadno prisećanje, koje neminovno menja oblik onoga što je bilo... Kako će se moja sećanja držati pred tom zamkom?

I odakle da počnem?

25. septembar 1940, Port-Vandré, Istočni Pirineji
(Port-Vendres, Pyrénées-Orientales)

Sećam se da sam se probudila u toj skućenoj sobi u potkrovlju, gde sam otišla na spavanje par sati ranije. Neko je pokucao na vrata. To je mogla biti samo devojčica iz prizemlja; ustala sam iz kreveta i otvorila vrata. Ali tamo nije stajalo dete. Protrljala sam oči. Bio je to jedan od naših prijatelja, Valter Benjamin – jedan od mnogih koji su pohrlili u Marselju kada su Nemci pregazili Francusku. Stari Benjamin („alte Benjamin“), kako sam ga obično zvala, iako nisam sigurna zašto – imao je četrdeset osam godina. Ali kako je uopšte dospelo ovamo?

Solidarity and Treason: Resistance and Exile, 1933–1940 (Solidarnost i izdaja: otpor i izgnanstvo, 1933–1940), Northwestern University Press, 1993. Druga knjiga njenih sećanja, koja pokriva ceo period njene antifašističke aktivnosti.

Walter Benjamin: A Critical Life, by Howard Eiland and Michael W. Jennings, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, London-England, 2014, naročito poslednje poglavlje (11), „The Angel of History“, str. 647–676.

Carina Birman (1895–1996), *The Narrow Foothold* (1975, neobjavljeno za života), London, Hearing Eye, 2006. Sasvim malo izdanje, praktično brošura (48 ili 29 str., u zavisnosti od izdanja), s kratkim memoarskim osvrtom Karine Birman i pratećim materijalom koji je prikupila Barbara Fridlander (Friedlander), koja je taj rukopis pronašla u zaostavštini svoje bake, Sofi Lipman, jedne od žena koja je s Karinom prešla špansku granicu 1940 (videti f. 10).

Gershom Scholem, *Walter Benjamin: Die Geschichte einer Freundschaft* (Valter Benjamin: priča o prijateljstvu), Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1975, poglavlje „Die Jahre der Emigration (1933–1940)“, str. 279–281 (pismo Henny Gurland). Eng., Gershom Scholem, *Walter Benjamin: The Story of a Friendship*, New York, Knopf Doubleday Publishing Group, 1988, str. 224–226.

Varian Fry, *Surrender on Demand*, New York, Random House, 1945 (1997); donekle izmenjena verzija pojavila se pod naslovom, *Assignment: Rescue, An Autobiography*, Scholastic Inc., 1968.

i danas raspaljuju maštu onih koji od „crne tašne“ ne vide ono što je ostalo sačuvano. U svakom slučaju, Tidemanov pregled raspoloživih dokumenata vredi pogledati pre bilo kakvih daljih spekulacija. Po njemu, jedini „novi“ tekst iz tog perioda, koji, prema detaljima iz Benjaminove prepiske, odgovara značaju koji je ovaj pridavao sadržaju crne tašne, jesu *Teze*. Ta kopija je, ako je zaista postojala, nestala. Srećom, druga kopija je preko Hane Arent stigla do Adorna. Prvo izdanje *Teza*, pod naslovom *Geschichtsphilosophische Reflexionen* (Istorijsko-filozofske refleksije), priredili su Adorno i Horkhajmer, 1942, u Los Angelesu, u okviru brošure *Walter Benjamin zum Gedächtnis* (U znak sećanja na Valtera Benjamina). U kasnijim izdanjima *Teze* dobijaju konačni naslov, *Über den Begriff der Geschichte* (O shvatanju istorije).

Nemačka verzija sećanja Lize Fitko, proširenih u knjigu, prvi put se pojavila u izdanju Lisa Fittko, *Mein Weg über die Pyrenäen: Erinnerungen 1940–1941* (Moj put preko Pirineja: memoari 1940–1941), München 1985, poglavlje „Der alte Benjamin (Stari Benjamin)“, str. 139–155.

Englesko izdanje: Lisa Fittko, *Escape Through the Pyrenees*, Evanston, Northwestern University Press, 1991, poglavlje „Old Benjamin“, str. 103–116.

Lisa Fittko, *Solidarität unerwünscht. Meine Flucht durch Europa. Erinnerungen 1933–1940* (Nepoželjna solidarnost. Moje bekstvo kroz Evropu. Memoari 1933–1940). Carl Hanser Verlag, München 1992. Eng.,

„*Gnädige Frau* (Milostiva gospođo)“, rekao je, „molim vas da prihvatite moje izvinjenje zbog ovog uznemiravanja.“ Svet se raspada, pomislila sam, ali ne i Benjaminova *politesse* (učtivost) „*Ihr Herr Gemahl* (Vaš gospodin muž)“, nastavio je, „rekao mi je da vas potražim. Rekao da je biste me vi mogli prebaciti preko granice u Španiju.“ Rekao je... *šta?* Ah, da, „*mein Herr Gemahl*“ – moj gospodin muž – mogao je da kaže tako nešto. Pretpostavio bi da ja to mogu da uradim, šta god „to“ bilo.

Benjamin je i dalje stajao ispred otvorenih vrata, zato što u sobi, između kreveta i zida, nije bilo mesta za još jednu osobu. Brzo sam mu rekla da me sačeka u bistrou na seoskom trgu.

Iz bistroa smo pošli u šetnju, da bismo mogli da pričamo, a da nas niko ne prisluškuje. Moj muž nije mogao znati put, objasnila sam mu, ali od svog dolaska u ovaj granični pojas prošle nedelje, otkrila sam siguran put preko granice. Počela sam tako što sam se sputila u luku i pričala s nekim lučkim radnicima. Jedan od njih me je odveo do sindikalnog rukovodioca, koji me je opet uputio na g. Azemu (Vincent Azéma, 1879–1961), gradonačelnika susednog mesta, Banjil na Moru (Banyuls-sur-Mer): čoveka, kako su mi rekli u Marselju, koji bi mi mogao pomoći da pronađem bezbedan put za one članove naše porodice i prijatelje koji su bili spremni da pređu preko. Stari socijalista, bio je među onima koji su pomagali špansku Republiku tako što su za vreme građanskog rata u Španiji prebacivali preko granice očajnički potrebne lekare, bolničare i lekove.

Kakva sjajna osoba, taj gradonačelnik Azema, pričala sam i dalje Benjaminu. Sa mnom je proveo sate i sate, razmatrajući svaki detalj. Nažalost, čuveni put duž zidina groblja u Serberu (Cerbère) bio je zatvoren. Bio je prilično lak i veliki broj izbeglica ga je koristio mesecima, ali sada ga je bio pod budnim nadzorom Teritorijalne odbrane (Gardes Mobile). Po naređenju nemačkog Komesarijata, nema sumnje. Jedini preostali siguran prelaz, prema gradonačelniku,

bila je „Listerova staza“ („Route Lister“).¹ To je značilo da Pirineje moramo preći dalje ka zapadu, na većoj nadmorskoj visini; to je, dakle, značilo duži uspon.

„To je u redu“, rekao je Benjamin, „sve dok je bezbedno. Imam problema sa srcem“, nastavio je, „tako da moram ići sporije. Pored toga, sa mnom su još dve osobe, koje su mi se pridružile na putu iz Marselja i koje takođe moraju preći granicu, gđa Gurland² i njen mladi sin. Da li biste povelili i njih?“

Naravno, naravno. „Ali g. Benjamin, da li ste svesni da nisam kompetentni vodič u ovom kraju? Zapravo ne poznajem put, nikada ga nisam prošla sama. Imam samo komad papira na kojem je gradonačelnik olovkom ucrtao maršrutu po sećanju, a onda mi opisao neke detalje skretanja koja je trebalo slediti; koliba levo, zaranvan sa sedam borova, koja nam mora ostati s desne strane ili ćemo završiti predaleko na severu; vinograd koji vodi ka pravom mestu na grebenu. Da li želite da rizikujete?“

„Da“, rekao je bez oklevanja. „Pravi rizik bio bi da ne pođemo.“

Osmotrivši ga, setila sam se da to nije bilo prvi put da je Benjamin pokušao da se izvuče iz klopke. Niko ko je čuo za njegov prethodni pokušaj nije mogao da ga zaboravi. Apokaliptična atmosfera u Marselju 1940. ispredala je svoje svakodnevne apsurdne priče o planiranim bekstvima: o fantastičnim brodovima i izmišljenim kapetanima, vizama zemalja kojih nema na atlasu i pasošima zemalja koje odavno ne postoje. Navikli smo se da slušamo glasine o tome

---

¹ Staza kojom su se poslednje jedinice republikanskih snaga, predvođene generalom Listerom (Enrique Líster, 1907–1994), povukle preko Pirineja u Francusku (1939). U ilegalnoj mreži Varijana Fraja (videti *Epilog*) postala je „Staza F“, po tandemu Fitko, a danas se zove „Staza Valtera Benjamina“ (*fr.*, „Chemin Walter Benjamin“; *špan.*, „Ruta Walter Benjamin“).

² Henny Gurland (1900–1952): kao što je već rečeno, fotografkinja i druga žena Eriha Froma (od 1944), koja je prenela poslednju Benjaminovu poruku za Adorna i napisala izveštaj o iskustvu iz Portboua, u pismu svom rođaku Akradiju Gurlandu, članu Instituta za društvena istraživanja (videti *Epilog*). Gurland je ubrzo posle rata obolela od srca i depresije, i umrla 1952; u nekim izvorima se navodi da se ubila, u drugim da je umrla od srčanog udara.

ka u odnosu na marksističku i liberalnu ortodoksiju; o raskoraku s pritiscima trenutka (sve političke, fizičke i metafizičke implikacije Drugog svetskog rata), da i ne govorimo; zato nije ni nameravao da ih odmah objavi. Ali bio je rešen da sačuva rukopis. Jednu kopiju je poverio Hani Arent (u tom trenutku, još daleko od potonje slave, u ulozi liberalne dive; sa Benjaminom se poznavala kao bivša žena njegovog bliskog rođaka Günthera Andersa Sterna, između ostalog, autora studije *Zastarelost čoveka*, iz 1956); rukopise *Pasaža* i još nekoliko dužih eseja poverio je Žoržu Bataju, koji je u to vreme radio u Francuskoj nacionalnoj biblioteci. Ali Pariz je sada bio okupiran, a Hana Arent takođe u bekstvu; i ona je neko vreme bila zatočena u francuskom koncentracionom logoru za žene, u Giru (Gurs, maj-jun 1940), zajedno s njegovom sestrom Dorom i Lizom Fitko (koja će i tada uspeti da ih izvuče). Sudbina svih tih spisa bila je, dakle, krajnje neizvesna. Zato je Benjamin mogao biti rešen da kopiju koju je nosio sa sobom sačuva po svaku cenu. Neke kontradikcije u detaljima, između sećanja Lize Fitko („teška crna tašna“) i, s druge strane, Heni Gurland i Karine Birman – koje ne spominju „crnu tašnu“, ali koje su umrle, Gurland 1952, Birman 1975, tako da se nisu mogle naknadno konsultovati – i izveštaja koje su španske vlasti dostavile Horkhajmeru o Benjaminovoj smrti i stvarima koje su ostale iza njega (svega nekoliko papira i sitnica),

Bibliografija

Lisa Fittko, „The Story of Old Benjamin“: napisano 1980. i prvi put objavljeno na *engleskom*, u Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften* (Sabrana dela), ed. Rolf Tiedemann, Band V: *Das Passagen-Werk*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982, str. 1184–1194.

U nastavku tog priloga (str. 1194–1205) objavljeni su prepiska i dokumenti u vezi s „tajnom velike crne tašne (große schwarze Aktentasche)“, odnosno Benjaminovim „izgubljenim rukopisom“. Na osnovu prilično pouzdanih tragova, urednik Benjaminovih *Sabranih dela*, Rolf Tiedemann, smatra da je taj rukopis najverovatnije bila kopija teza *O shvatanju istorije* (verovatno u masivnijoj, radnoj verziji). Ništa u Benjaminovoj prepisci, i to s najbližim osobama (Šolem, Teodor i Gretel Adorno), ne ukazuje na postojanje nekog potpuno novog rukopisa, koji bi tako bio izgubljen. U to vreme, *Teze* još nisu imale naslov i nisu bile nigde objavljene, tako da je Benjamin u prepisci ponekad aludirao na njih kao na svoj „novi rukopis“. Benjamin je *Teze* smatrao za svoje najvažnije delo – ili za, do tog trenutka, najvažniji ishod svog magnum opusa, *Pasaža* – ali je i bio svestan njihovog radikalnog odma-

na koji je od tih savršenih planova danas bio red da se sruši kao kula od karata. Još uvek smo mogli da se smejemo – morali smo da se smejemo – komičnoj strani nekih od tih tragedija. Smehu se prosto nije moglo odoleti, kada su se dr Fric Frenkel (Fritz Fränkel), krhke građe i sede čube, i njegov prijatelj Valter Benjamin, sa svojom glavom osetljivog intelektualca i zamišljenim pogledom iza debelih stakala, uz pomoć mita ukrkali na jedan teretnjak, obučeni kao francuski mornari. Nisu daleko odmakli.

Srećom, uspeali su da se izvuku, zahvaljujući opštoj konfuziji.

Složili smo da se treba još jednom videti s gradonačelnikom Azemom, ovog puta zajedno, tako da oboje možemo da upamtimo svaki detalj. Obavestila sam svoju snaju³ (Eva Eckstein) – ona, beba i ja trebalo je da sledeće nedelje pređemo granicu i krenemo za Portugaliju – a ja sam s Benjaminom pošla u Banjil.

Ovde imam prazninu u sećanju. Da li smo se usudili da idemo vozom, uprkos stalnoj pograničnoj kontroli? Sumnjam. Morali smo ići nekih šest do osam kilometara iz Port-Vandra, kamenitom stazom, koja mi je sada bila poznata. Sećam se da smo gradonačelnika zatekli u njegovoj kancelariji, da je zaključao vrata i onda nam ponovio svoja uputstva i odgovarao na naša pitanja.

Dva dana ranije, pošto mi je iscrtao skicu puta, on i ja smo prišli prozoru, odakle mi je pokazao u pravcu udaljene visoravni sa sedam borova, i negde iznad nje, na uzvišenju koje je trebalo da pređemo. „Na papiru to izgleda kao lagana šetnja“, rekla sam, „ali izgleda

---

³ Eva Eckstein (Rosenthal, 1909–1979), žena Lizinog brata Hansa (1908–1984), i njihova kćerkica Catherine (Sylvie Stodolsky, 1938–2009), koja će kasnije postati istoričarka i napisati nekoliko radova o stradanjima i odiseji svoje porodice, koji se prepliću s pričom o drugim značajnim ličnostima iz tog perioda. Neposredno pred smrt, 2009, radila je na biografiji Hansa Fitka (Lizinog muža), ali to delo je ostalo neobjavljeno. Neke njene beleške mogu se naći na sledećoj adresi: <http://www.catherine.stodolsky.org/>

da ćemo morati da pređemo visoke Pirineje...?“⁴ On se osmehnuo:
„Ali tamo je Španija, s druge strane planine.“

i naročito beleške Lizine bratanice (u priči još „beba“,
kasnije istoričarka), Katarine (ili Ketrin) Stodolski:
Lisa Fittko (1909–2005)
<http://www.catherine.stodolsky.org/lisa/fittengl.html>
Dobar pregled donosi i članak Džeremija Hardinga,
„Through the Trapdoor“, naveden uz pismo Šimona
Abramskog.

---

⁴ Uspon koji im je predstojao, na maršruti dugoj nekih 7 km, u najvišoj tački, prema jednom opisu, ima 583 m (prevoj Coll de Rumpissa ili Rumpisó); prema drugom, 672 m (prevoj Querroig). „Staza Valtera Benjamina“, kojom se danas prolazi s francuske i španske strane, nije sasvim identična „Stazi F“, kojom su išli Liza i Hans Fitko, ali je dobrim delom rekonstruisana na osnovu jedne mape pronađene u arhivi gradske većnice u Portbouu.

Posle kontakta sa Šimonom Abramskim i Geršomom Šolemom, koji su joj 1980. predložili da napiše svoje memoare, Liza je dospela u žižu akademske javnosti i održala brojna predavanja o svojim iskustvima. Njena prva knjiga, *Moj put preko Pirineja*, iz 1985, bila je proglašena za „Političku knjigu godine“, od strane nemačkog Udruženja izdavača, knjižara i bibliotekara. Iduće godine, 1986, skoro pedeset godina nakon što joj je nacistička Nemačka oduzela državljanstvo, dobila je i Orden za izuzetne zasluge prvog reda Savezne Republike Nemačke (Bundesverdienstkreuz, I. Klasse, 25. VI 1986). U pismu tadašnjem predsedniku Nemačke, Rihardu Vajczeru (Richard von Weizsäcker), zahvalila se na priznanju, ali i protestovala zbog zanemarivanja evropskog antifašističkog pokreta kao celine: „Da li su ovakva priznanja namenjena samo pojedincima? Zar to, pre i iznad svega, ne bi trebalo da bude prilika za odavanje priznanja Pokretu otpora kao celini? Borbi Pokreta otpora protiv jednog zlikovačkog režima mora se dodeliti njeno pravo mesto u istoriji, da bi nova generacija imala veru u sebe i svoju budućnost“ (Fittko, 1993, str. 160; pismo je uključeno kao pogovor za američko izdanje druge knjige njenih memoara, *Solidarnost i izdaja: otpor i izgnanstvo, 1933–1940*).

Godine 1994. posetila je i Portbou, povodom otvaranja „Pasaža“, memorijala koji je izraelski vajar Dani Karavan posvetio Valteru Benjaminu (15. V 1994). Umrla je 2005, u Čikagu, u 95. godini.

AG, 2018.

Na osnovu memoara Lize Fittko i nekoliko članaka, među kojima vredni izdvojiti:

A Woman in the Resistance: Lisa Fittko Fought in World War II, by Florence Hamlish Levinsohn

<https://www.chicagoreader.com/chicago/a-woman-in-the-resistance/Content?oid=873867>

„Ruta/ Chemin Walter Benjamin“: na mapi, linija u dubini kopna.

Predložio nam je da istog popodneva pođemo u pešačenje i pređemo prvi deo maršrute, da bismo proverili možemo li pronaći put. „Idite do ove čistine“, rekao je pokazavši njen položaj na skici. „Onda se vratite i proverite je sa mnom. Noć provedite u gostionici, a sutradan ujutru, oko pet sati, dok je još mrak, a naši ljudi kreću u vinograde, krenite opet, celim putem, sve do španske granice.“ Benjamin je upitao koliko je daleko ta čistina. „Manje od sat... dobro, sigurno ne više dva sata. Samo lepa šetnja.“ Rukovali smo se. „*Je vous remercie infiniment, Monsieur le Maire* (Neizmerno sam vam zahvalan, gospodine gradonačelnice)“, čula sam Benjaminu kako govori. Njegov glas mi još odzvanja u ušima.

Otišli smo do njegovih saputnika, koji su nas čekali u gostionici i objasnili im naš plan. Delovali su kooperativno; nisu bili od onih razmaženih, od kojih sam najviše zazirala u delikatnim situacijama. Išli smo polako, kao turisti koji uživaju u predelu. Primetila sam da je Benjamin nosio veliku, crnu tašnu, koju je sigurno pokupio kada smo se zaustavili u gostionici. Morala je biti veoma teška i ponudila sam se da je ponesem. „To je moj novi rukopis“, objasnio je. „Ali zašto ste ga poneli u ovo izviđanje?“ „Morate shvatiti da mi je ta tašna najvažnija“, rekao je. „Ne smem rizikovati da je izgubim. To je rukopis koji se *mora* sačuvati. On je važniji od mene.“

Ovo neće biti laka ekspedicija, pomislila sam. Valter Benjamin i njegovi zagonetni maniri. Ali on je prosto bio takav. Kada je pokušao da se provuče kao mornar u marsejskoj luci, da li je i tada vukao tu tašnu? Ali bolje da usmerim misli na put, rekla sam samoj sebi, i pokušam da rastumačim Azemina uputstva na maloj mapi.

Tamo je bila ona prazna koliba, koju je spomenuo gradonačelnik, prema tome, nismo se izgubili... za sada. Onda smo pronašli stazu koja je blago skretala nalevo. I veliku stenu koju je opisao. Čistina! To mora da je to. Uspeli smo, posle skoro tri sata.

Prema Azemi, to je bila trećina ukupne maršrute. Ne sećam se da je bilo teško. Seli smo i odmarali se neko vreme. Benjamin se opružio po travi, sklopljenih očiju, a ja sam pomislila kako mu je sve to moralo biti naporno.

Portbou, 15. V 1994, svečano otvaranje memorijala *Pasaži*:
dr Mihael (Michael) Benjamin (sinovac Valtera Benjaminu), Liza
Fitko, Dani Karavan
i dr Artur Lening (Lehning, holandski istoričar i anarhista).

U oktobru 1941. i sami su morali da beže iz Francuske. Varijan Fraj im je obezbedio novac i dokumenta, a njihova prva prekomorska destinacija bila je Kuba. Odatle su se 1948. prebacili u SAD, prvo u Njujork, zatim u Čikago. Želja im je bila da se vrate u Nemačku i nastave s političkim i novinarskim radom, iako su bili svesni da to ne bi bilo lako: Zapadna Nemačka je otežavala povratak deklariranih levičara, dok je Istočna Nemačka sprovodila rigidnu staljinističku politiku, u svim sferama života; ali Hansovo sve slabije zdravlje je stalno odlagalo takvu odluku. Umro je 1960, od posledica cerebralne aneurizme. Godine 2000, Jad Vašem, izraelski memorijalni centar za žrtve Holokausta, proglasio ga je za jednog od Pravednika među narodima. Liza je dugo radila kao službenica Univerziteta u Čikagu, pri čemu je aktivno učestvovala i u antiratnim pokretima iz šezdesetih.

Spremili smo se za silazak, ali on nije ustajao. „Da li ste dobro?“, upitala sam ga.

„Dobro sam“, odgovorio je, „samo vi idite.“

„A vi?“

„Ja ostajem. Prenoći ću ovde, a vi ćete mi se pridružiti ujutru.“

To je bilo gore nego što sam očekivala. Šta sad da radim? Sve što sam mogla bilo je da pokušam da ga urazumim. Bila je to divlja, planinska teritorija, na kojoj je moglo biti i opasnih životinja. U stvari, znam da je tamo bilo divljih bivola. Bio je kraj septembra, a on nije imao s čime da se pokrije. U blizini je moglo biti i švercera i ko zna šta bi mu oni mogli uraditi. Nije imao ni šta da jede ili pije. U svakom slučaju, to je bilo sumanuto.

Rekao je da je njegova odluka da provede noć na toj čistini nepokolebljiva i da počiva na prostom rezonovanju. Cilj je bio preći granicu, da ni on niti njegov rukopis ne bi pali u ruke Gestapou. Ostvario je trećinu tog cilja. Ako bi morao da se vrati u selo i onda sutradan opet pređe ceo put, njegovo srce bi ga verovatno izdalo. Ergo, ostaće tu.

Opet sam sela i rekla mu: „Onda ostajem i ja.“

Osmehnuo se. „Da li ćete me odbraniti od divljih bivola, *gnädige Frau?*“

Ne bi bilo mudro da ostanem, mirno mi je objasnio. Bilo je od ključnog značaja da ja sa Azemom proverim put, a da se on dobro naspava preko noći. Samo tako ću moći da povedem Gurlandove nazad pre svitanja, bez eventualne greške ili kašnjenja, i onda nastavim ka granici.

Naravno, znala sam sve to. Iznad svega, morala sam da nabavim malo hleba, bez tačkica, i možda malo paradajza i zamene za marmeladu, na crno, da bismo imali šta da jedemo preko dana. Mislim da sam samo pokušala da šokiram Benjamina, ne bi li odustao od svog plana, ali to naravno nije upalilo.

U silasku, pokušala sam da se usredsredim na stazu, tako da bi sutradan ujutru, po mraku, mogla da pronađem put. Ali misli su nastavile da me muče: nije trebalo da ostane tamo sam, to je bila

greška... Da li je to planirao od početka? Ili ga je hodanje toliko iscrpelo da je odlučio da ostane tek pošto smo stigli tamo? Ali tu je bila i ta teška, crna tašna koju je poneo sa sobom. Da li je njegov nagon za samoodržanjem ostao očuvan? Ako bi se našao u opasnosti, šta bi mu njegov poseban način rezonovanja rekao da uradi?

Tokom zime, pre kapitulacije Francuske, moj muž i Benjamin našli su se zajedno u jednom od logora u koje je francuska vlada zatvarala izbeglice iz nacističke Nemačke – isto kao i nacisti. Bili su u logoru Verniš (Vernuche), nadomak Nevera (Nevers).⁵ U jednom razgovoru, Benjamin, težak pušač, priznao mi je da je pre nekoliko dana ostavio pušenje. To je bilo bolno, dodao je. „Loš trenutak“, rekao mu je Hans. Pošto je video koliko je Benjamin nesposoban da se „nosi s nedaćama spoljašnjeg života, koje ponekad nagrnu... kao vukovi“⁶ – a život u Vernišu bio je jedna velika nedaća – Hans je bio rešen da mu pomogne. Tako je pokušao da Benjaminu objasni kako je u nošenju s krizom, i ako želimo da pri tom sačuvamo razum, glavno pravilo usmeriti se na ono što nam pričinjava zadovoljstvo, a ne na lišavanje. Benjamin mu je odgovorio: „Logorske uslove mogu da podnesem samo ako se prisilim da se u mislima potpuno usredsredim na jedan napor. Prestanak pušenja zahteva takav napor i to će, dakle, biti moj spas.“

Narednog jutra izgledalo je da sve ide dobro. Opasnost da nas policajci ili carinici primete bila je najveća pri napuštanju sela i izlasku na obronke brda. Azema je insistirao: krenite pre svitanja, pomešajte se s radnicima iz vinograda koji idu na posao, ne nosite ništa osim *musette* (ruksak), ne pričajte. Patrole onda neće moći da vas razlikuju od meštana. Gospođa Gurland i njen mladi sin, kojima

⁵ Benjamin je bio uhapšen u Parizu, 3. IX 1939, da bi naredna tri meseca, od kraja septembra do kraja novembra 1939, bio zatočen u logoru Verniš. Oslobođen je 20. XI, na intervenciju nekoliko prijatelja iz Pariza, najviše Adrijen Monije (Adrienne Monnier), spisateljke i vlasnice čuvene pariske knjižare „La Maison des Amis des Livres (Dom ljubitelja knjiga)“.

⁶ W. Benjamin, iz pisma Florens Christian Rang, od 23. II 1923, *Briefe*, vol. 1, ed. Gershom Scholem i Theodor W. Adorno, Frankfurt, Suhrkamp, 1966, str. 298.

Liza i Hans, Čikago, 1950.

ruta kojom su prebacivali izbeglice u mreži se sada, po njima, zvala „Staza F“. Kao što je objasnila Liza, nisu vodili evidenciju o broju ljudi koje su prebacili preko granice. Prema nekim procenama, bilo ih je najmanje 100, ali verovatno bliže 300. Pouzdano se zna da niko nije nastradao ili bio uhvaćen.

sam objasnila ta pravila, striktno su ih se pridržavali, a ja sam bez problema pronašla put.

Što smo više približavali čistini, postajala sam sve napetija. Da li će Benjamin biti tamo? Da li će biti živ? Misli su počele da mi se vrte kao kaleidoskop.

Konačno. Evo čistine. Evo i starog Benjamina. Živog. Ustaje i gleda nas dobroćudno. Onda sam pogledala njegovo lice – šta se to dogodilo? Ti tamni, ljubičasti podočnjaci – da li su to možda simptomi srčanog udara?

Shvatio je u šta zurim. Dok je skidao naočare i brisao lice maramicom, objasnio mi je: „Ah, to. Jutarnja rosa, znate. Obloga rama, vidite? Ostavlja fleke kada se ovlaži.“

Srce mi je zastalo i popelo se u grlo, da bi se onda vratilo na svoje mesto.

Od te tačke uspon je postajao strmiji. Pored toga, sve češće smo bili u dilemi na koju stranu da pođemo. Na moje iznenađenje, Benjamin se pokazao vrlo veštim u tumačenju naše male mape i pomogao mi je da sačuvamo orijentaciju i ostanemo na pravom putu.

Reč „put“ je sve više postajala simbolična. Bili su to samo delovi staze, ali najčešće tek jedva vidljivi prolaz između stena – a zatim strmi vinograd, koji nikada neću zaboraviti.

Ali da prvo objasnim zašto je ta staza bila toliko bezbedna.

Posle početnog uspona, staza je išla paralelno s dobro poznatim „zvaničnim“ putem, duž vrha planinskog venca, koji je bio lak za prelazak. „Naš“ put – Listerova staza i stari švercerski put – išao je ispod njega i bio donekle zaklonjen vrhovima venca, tako da ga francuske pogranične patrole nisu mogle videti odozgo. Na nekoliko mesta dva puta su dolazila sasvim blizu jedan drugog i zato smo morali da budemo tihi.

Benjamin je hodao sporo, ujednačenim tempom. U pravilnim intervalima – mislim, na svakih deset minuta – zastao bi i odmorio se jedan minut. Onda bi nastavio, u istom, ravnomernom tempu. Sračunao je i razradio to preko noći, objasnio mi je: „S takvim tempom ću moći da izdržim do kraja. Odmaram se u pravilnim inter-

valima – moram da se odmorim *pre* nego što se umorim. Nikada se ne prenapreži.“

Kakav neobičan čovek. Kristalno jasnog uma, nepokolebljive unutrašnje snage; a opet, potpuno beznadežni trapavko.

Priroda njegove snage, napisao je na jednom mestu Valter Benjamin, leži u „strpljenju, koje ništa ne može poraziti.“⁷ Kada pročitam te reči, posle mnogo godina, opet ga vidim kako hoda, sporo, ujednačeno, planinskom stazom, a njegove kontradikcije ne izgledaju mi više tako apsurdno.

Sin gđe Gurland, Hoze – imao je oko petnaest godina – i ja smo na smenu nosili crnu tašnu; bila je užasno teška. Ali sećam se da smo svi bili dobro raspoloženi. Povremeno smo započinjali neki laki, neobavezni razgovor, koji se uglavnom vrteo oko trenutnih potreba Ali uglavnom smo bili tihi i pazili na put.

Danas, kada se Valter Benjamin smatra za jednog od najvećih intelektualaca i kritičara ovog veka, ponekad me pitaju: šta je rekao o rukopisu? Da li je pričao o njegovom sadržaju? Da li je razvio neki novi filozofski koncept?⁸

Blagi bože! Bila sam potpuno zauzeta vođenjem svoje male grupe uzbrdo; filozofija će morati da sačeka silazak niz obronke planine. Ono što je sada bilo važno jeste da se nekolicina ljudi spasi od nacista; a ja sam bila tu, s tim *komische Kauz* (komičnim čudakom), *ce drôle de type* (s tim spadalom), starim Benjaminom: ni po koju cenu se nije mogao odvojiti od svog tovara, crne tašne; i tako smo morali da teglimo to čudovište preko planine.

Evo nas opet u strmom vinogradu. Nema staze. Uspinjemo se između čokota, otežalih od skoro zrelih plodova, tamnog i slatkog banjilskog grožđa. Sećam se tog skoro vertikalnog uspona; ali takva sećanja ponekad izobličuju geometriju. Benjamin je tu, prvi i jedini

⁷ W. Benjamin, „Agesilaus Santander“ (13. VIII 1933), *Gesammelte Schriften*, vol. 6, str. 522. U ovoj prvoj verziji teksta, pisanoj na engleskom, Liza Fitko sama prevodi te reči („...Kurz, mit nichts war die Geduld des Mannes zu entkräften“).

⁸ Za spekulacije o sadržaju famozne „crne tašne“, videti bibliografiju, razmatranja Rolfa Tidemana.

smeru: ka južnoj, „slobodnoj“ zoni, odnosno Marselju, kao glavnoj stanici na putu koji je vodio negde izvan Francuske ili okupirane Evrope.

Liza i Hans su u početku i sami gledali da napuste Francusku; s njima su bili i Lizini roditelji i porodica njenog brata. Hans je ispitivao situaciju u Marselju – gde se opet sreo s Benjaminom – a Liza produžila do francuskog gradića Banjila, nadomak španske granice. Tek posle prebacivanja Benjaminove grupe preko Pirineja i povratka u Marselj, do Lize i Hansa je stigao glas da se o njima raspituje i „jedan Amerikanac“. Bio je to Varijan Fraj (Varian Mackay Fry, 1907–1967), američki novinar koji je u to vreme, krajem leta 1940, uz pomoć nekoliko dobrovoljaca i američkog vicekonzula u Marselju, Harija Bingama IV (Hiram „Harry“ Bingham IV, 1903–1988) – suprotno zvaničnoj politici vlade SAD, koja je izdala direktivu o maksimalnom otežavanju procedure za dobijanje američkih ulaznih viza – organizovao mrežu za spasavanje jevrejskih i političkih izbeglica iz okupirane Evrope. Ta mreža, Komitet za hitno spasavanje (Emergency Rescue Committee), za nešto manje od godinu dana spasila je preko dve hiljade osoba, tako što im je obezbedila neophodne vize, prave ili uspešno krivotvorene, za više zemalja, i organizovala njihovo prebacivanje preko granice. Među njima su bili i mnogi poznati umetnici i intelektualci: praktično cela pariska nadrealistička grupa, Mark Šagal, Hans i Sofi Arp, Klod Levi-Stros, Viktor Serž, Zigfrid Krakauer, Franc Verfel i mnogi drugi (s naglaskom na „mnogi“; spisak je zaista dugačak, pri čemu Komitet nije pomagao samo istaknute pojedince). Mreža je delovala do septembra 1941, kada je pod pritiskom višijevskih vlasti, ali i američke vlade, koja je tada još insistirala na neutralnosti SAD, Varijan Fraj morao da napusti Francusku.

Liza i Hans su odmah pristali da odlože svoje bekstvo „na par nedelja“, da bi pomogli Fraju, što se onda produžilo na narednih sedam meseci. Pošto su već imali u iskustva sa ilegalnim radom i prvi proverili staru „Listerovu stazu“, Liza i Hans su postali glavni oslonac Frajove mreže u pograničnom pojasu prema Španiji. Marš-

Liza Fitko (Elisabeth Erzsébet Eckstein, 1909–2005) rođena je u Užgorodu, u današnjoj Ukrajini, u velikoj jevrejskoj porodici iz koje potiču mnoge istaknute ličnosti iz intelektualnog i umetničkog života nekadašnje Austrougarske. Detinjstvo je provela u Budimpešti, Beču – gde je njen otac, Ignac Ekštajn (Ignaz Ekstein), pored svoje trgovačke firme, usred Prvog svetskog rata, vodio i jedan antiratni časopis, čime će nastaviti da se bavi i kasnije – za vreme rata i u Holandiji, da bi se 1922. njena porodica skrasila u Berlinu. Krajem dvadesetih postala je aktivna u Socijalističkoj studentskoj ligi, organizaciji bliskoj Komunističkoj partiji, što je presudno uticalo na njena opredeljenja.

Po dolasku nacista na vlast, u januaru 1933, uključila se u antinacističku agitaciju, ali je u leto iste godine morala da pođe za svojom porodicom, koja se već bila prebacila u Prag. Tamo je upoznala Hansa Fitka, mladog komunističkog novinara. Rođen 1903, u Brandenburgu, u nemačkoj radničkoj porodici, redovno školovanje je prekinuo u dvanaestoj godini, ali je nastavio da se obrazuje i počeo da piše za razne levičarske publikacije. Na meti Gestapoa bio je od 1933, zbog navodnog ubistva jednog pripadnika SA (Hitlerovi „Sturmabteilung“, „Jurišni odredi“), u nekom od uličnih sukoba 1932–1933, iako je ovaj, po svemu sudeći, dobio metak u leđa od svojih drugara (Fittko, 1985, str. 4). U Pragu su pisali i štampali antinacističke materijale i prebacivali ih preko granice u Nemačku. Sa istom aktivnošću nastavili su i u Švajcarskoj, pošto je Hans, za vreme Masarikove vlade, bio trajno proteran iz Čehoslovačke. Posle naloga za njegovo hapšenje koji je iz Nemačke stigao i do Bazele, neko vreme borave u Holandiji, neprekidno posvećeni antinacističkoj agitaciji i pomoći političkim izgnanicima, a 1938. prelaze u Pariz.

Po izbijanju Drugog svetskog rata, kao nemački državljani kojima je nacistička Nemačka oduzela državljanstvo, kraće vreme provode u francuskim logorima: Liza u logoru Gir, gde je upoznala Hanu Arent i Benjaminovu sestru Doru; Hans u Vernišu, gde je upoznao Benjamina. Putevi im se nakratko razilaze, iako u istom

put, poklekao. Tačnije, pokušao je, nije uspeo, a onda i zvanično izjavio da je taj uspon van njegove moći. Hoze i ja smo ga uzeli između sebe; s njegovim rukama preko naših ramena, vukli smo i njega i njegovu tašnu uzbrdo. Teško je disao, ali se ipak nije žalio, niti čak uzdahnuo. Samo je stalno bacao pogled ka crnoj tašni.

Posle vinograda predahnuli smo na uzanom obronku – na istoj zaravni na kojoj smo nekoliko nedelja kasnije sreli našeg Grka. Ali to je druga priča.⁹ Sunce se podiglo dovoljno visoko da bi nas ogrejalo, tako da je od časa kada smo krenuli moralo proći između četiri i pet sati. Prezalogajili smo nešto od hrane koju sam poneo u ruksaku, ali niko nije jeo mnogo. Stomaci su nam se tokom poslednjih meseci suzili – prvo koncentracioni logori, onda haotično povlačenje – *la pagaille* (izg., „la pagaj“), ili totalni metež. Cela nacija u pokretu, na putu ka jugu; za našim leđima prazna sela i avetinjski gradovi – beživotni, gluvi, sve dok njihovu tišinu ne razbije klopavanje nemačkih tenkova. Ali i to je neka druga, vrlo duga priča.

Dok smo se odmarali, pomislila sam kako se za ovaj put preko planina pokazalo da je duži i teži nego što smo mogli pretpostaviti na osnovu gradonačelnikovog opisa. S druge strane, nekome ko poznaje teren, ne nosi ništa i ko je u dobroj formi, verovatno bi trebalo znatno manje vremena. Kao i kod svih planinskih ljudi, predstave gospodina Azeme o razdaljinama i vremenu bile su vrlo rastegljive. Koliko je sati značilo njegovih „par sati“?

Tokom zimskih meseci, kada smo granicu prelazili dvaput ili čak triput nedeljno, često sam mislila na Benjaminovu samodisciplinu. Pomislila bih na njega kada je gđa R. počela da zanoveta

⁹ „Grk“ je mašinovođa koji je, za novac, pomagao Lizi i Hansu Fitko u prebacivanju ljudi preko granice. Fitko je opširnije pisala o njemu u svojim memoarima, *Moj put preko Pirineja*, koje će objaviti nekoliko godina posle ovog teksta (1985). „... 'Naš Grk' (ime mu je Gratakos ili nešto slično) je mašinovođa. Malo smo spustili njegovu cenu, ali on i dalje traži besramno visoku svotu (*il faut manger*; 'i on mora da jede'). Ipak, pokazao se pouzdanim i vrlo lukavim – a i rizikuje mnogo“ (str. 129).

nasred planine, „Zar nemate jabuku za mene... hoću jabuku...“, ili kada je gđica Miler odjednom počela da vrišti (to smo zvali „akro-demencija“); ili kada se pokazalo da dr H. više mari za svoju bundu nego za svoju (i našu) bezbednost. Ali i to su neke druge priče.

Sada smo sedeli negde visoko u Pirinejima, jeli svako po krišku hleba nabavljenog na lažne tačkice, a Benjamin je molio za paradajz: „Uz vaše ljubazno dopuštenje, mogu li da...?“ Dobri stari Benjamin i njegovi kastiljanski, dvorski maniri.

Iznenada sam shvatila da je ono u šta sam odsutno zurila bio kostur, izbeljen suncem. Možda od neke koze? Iznad nas, u južnom, plavom nebu, kružile su dve velike crne ptice. Sigurno lešinari – pitala sam se šta očekuju od nas... Čudno, pomislila sam; obično nismo tako flegmatični prema kosturima i lešinarima.

Pribrali smo se i nastavili sa svojim tegobnim pešačenjem. Put je sada postajao podnošljivo prav, samo s blagim usponom. Ipak, bio je neravan i to je za Benjaminu moralo biti pravo mučenje. Najzad, bio je na nogama od sedam sati. Sve više je usporavao tempo i produžavao pauze, ali uvek u pravilnim razmacima, koje je proveravao pomoću sata. Izgledao je potpuno zaokupljen tim merenjem vremena.

Onda smo stigli do vrha. Pošla sam napred sama i zastala da pogledam okolo. Pogled je pukao iznenada i za trenutak me je ošamutio kao fata morgana. Tamo dole, odakle smo došli, ponovo je izronio Mediteran. S druge strane, ispred nas, strme litice – drugo more? Ali to je, naravno, bila španska obala. Dva sveta plavetnila. Iza nas, na severu, katalonska zemlja Rusijon (*Roussillon*, francuski deo stare Katalonije). Daleko ispod nas, Kot Vermej (*La Côte Vermeille*), jesenja zemlja, u stotinama nijansi crvene boje. Ostala sam bez daha: nikada nisam videla nešto tako lepo.

Znala sam da smo sada u Španiji i da će od te tačke put ići pravo, sve dok se ne spustimo u grad. Znala sam i da sada moram da se okrenem nazad. Ostali su imali neophodna dokumenta i vize, ali ja nisam mogla da rizikujem da budem uhvaćena na španskom tlu.

Liza i Hans, pasoške fotografije, Marselj, 1940.

Liza i Hans Fitko

Ali ne, još nisam mogla da tu grupu prepustim samoj sebi, ne još. Još samo malo parče puta...

Dok stavljam na papir detalje koji mi naviru iz sećanja na taj prvi prelazak granice Listerovom stazom, preda mnom, iz ko zna kog budžaka u kojem se skrivala svih ovih godina, iskrsava nestvarna slika. Tri žene – od kojih sam dve maglovito poznavala – prelaze preko našeg puta; kao kroz maglu, vidim nas kako stojimo tamo i nakratko razgovaramo. Došle su drugim putem i nastavile dole prema španskoj strani, odvojeno od nas. Susret me nije toliko iznenadio ili impresionirao, s obzirom na to koliko je ljudi pokušavalo da pobjegne preko planina.¹⁰

Prošli smo pored jedne bare. Voda je bila ljigavo zelenkasta i zaudarala je. Benjamin je kleknuo da se napije.

„Ne možete piti tu vodu“, rekla sam mu. „Prljava je i sigurno zagađena.“ Flaša s vodom koju sam ponela bila je prazna, ali sve do sada nije spomenuo da je žedan.

„Poslušajte me“, rekla sam. „Hoćete li malo sačekati i poslušati me makar jednom? Skoro smo stigli; još samo malo i uspeći ste. Znam da možete. Ali nema govora da pijete taj mulj. Dobićete tifus...“

„Tačno, mogao bih. Ali kako ne vidite, najgore što se može desiti je da umrem od tifusa... Ali tek POŠTO pređem granicu. Gestapo neće moći da me uhapsi, a rukopis će biti na sigurnom. Izvinjavam se.“

I onda je popio malo te vode.

---

¹⁰ Zapravo četiri žene: Karina Birman (Carina Birman, 1895–1996, kasnije pravnik u SAD), njena sestra Dele, Sofi Lipman (Sophie Lippmann) i Greta Frojnd (Grete Freund). U Portbouu će se opet sresti s Benjaminovom grupom. Sećanja Karine Birman, objavljena u knjizi *The Narrow Foothold* (London, Hearing Eye, 2006) nadovezuju se na svedočenje Lize Fitko tako što pokrivaju Benjaminove poslednje sate, u sobi broj 4, u *Fonda (Hotel) de Francia*. Videti *Epilog* na kraju teksta i bibliografiju.

Put je sada išao blago nizbrdo. Moralo je biti oko dva popodne kada se stenoviti zid konačno završio i kada sam u dolini, sasvim blizu, ugledala gradić.

„To dole je Portbou! Grad sa španskom pograničnom kontrolom, na kojoj ćete pokazati dokumenta. Ova staza vodi pravo dole. Pravi drum!“

Dva popodne. Krenuli smo u pet ujutru, Benjamin u sedam. Ukupno, skoro devet sati.

„Sada moram nazad“, nastavila sam. „Sada smo u Španiji – u Španiji smo već skoro sat. Silazak neće trajati dugo; toliko je blizu da odavde možete videti svaku kuću. Ići ćete pravo na pograničnu postaju i pokazati svoja dokumenta: putne papire, španske i portugalske tranzitne vize. Kada je dobijete ulazni pečat, uzimate prvi voz za Lisabon. Ali sve to znate... Moram da idem, *auf Wiedersehen* ...“

Za trenutak sam ih pratila pogledom, dok su odmicali putem. Sada je došlo vreme da se izvučem odavde, pomislila sam, i krenula nazad. Hodala sam i osećala: ovo za mene više nije nepoznata zemlja. U njoj više nisam stranac, kao što sam bila još ovog jutra. Iznenadilo me je i što nisam osećala umor. Sve je izgledalo lako, bila sam lagana kao perce, kao i ceo svet oko mene. Benjamin i njegovi saputnici su do sada sigurno stigli. Kako je lepo bilo tamo gore!

Posle dva sata bila sam Banjilu. Devet sat uzbrdo, dva sata nizbrdo.

U narednim mesecima, kada sam već mogla da pronađem put vezanih očiju, jednom smo prešli granicu za dva sata, a nekoliko puta za tri ili četiri sata. Bilo je to kada bi naš „tovar“ bile mlađe, snažnije osobe, u dobroj formi i, iznad svega, disciplinovane. Nikada više nisam videla te ljude, ali s vremena na vreme neko ime bi iskrsnulo i odjednom bi mi sinulo. Henri Pahter (Henry Pacter, 1907–1980), istoričar – ili su to bili Hajnc i njegova prijateljica, kada smo postavili apsolutni rekord, od dva sata. Ili profesor Albert Hiršman (Albert Hirschman, 1915–2012), u to vreme mladi Alber Erman (Albert Hermant), ekonomista sa Prinstona. Bila sam ozbilj-

Bertolt Breht, *Povodom samoubistva izgnanika V. B.*, 1941 (*Zum Freitod des Flüchtlings W. B.*). Na osnovu originala i prevoda Slobodana Glumca, B. Breht, *Izabrane pesme*, Nolit, Beograd 1979, str. 215–216.

je dodao i reč „zaista“.⁴ U tom malom eseju bavi se razmatranjem istorije i možda ga je napisao pošto je pročitao mog *Cezara*⁵ (iako B., kada ga je čitao u Svendborgu, nije imao mnogo od toga). B. se suprotstavlja shvatanju istorije kao kontinuiteta, progresu kao moćnom poduhvatu kojeg se prihvataju trezvene glave, radu kao izvoru moralnosti, radnoj snazi kao šticeci tehnologije, itd. Ismeva zapažanje koje se često čuje, kako je zapanjujuće da se nešto kao fašizam moglo pojaviti „u ovom našem veku“ (kao da on nije plod svakog veka). Ukratko, taj mali rad je jasan i prosvetljujući (uprkos njegovim metaforama i judaizmu), i strašno je pomisliti kako bi čak i ona šaćica ljudi koji su, ako ništa drugo, još prijemčivi, mogla da ga shvati pogrešno.

B. Brecht, *Arbeitsjournal, Erster Band, 1938 bis 1942*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1973, str. 294.

Čujem da si digao ruku na sebe,
Ne bi li preduhitrio krvnika.
Posle osam godina izgnanstva, u kojima si
gledao uspon neprijatelja,
Na kraju doveden do neprohodne granice,
Prešao si onu koja se, kažu, može preći.

Carstva se ruše. Vođe bandi
paradiraju kao državnici. Narodi se
više ne vide od oružja.

I tako, budućnost je u tami, a snage dobra su
Slabe. Sve si to video,
Kada si telo podložno mučenju uništio.

⁴ *Teze O shvatanju istorije*, tada još bez naslova; Günter Stern Anders, filozof, Benjaminov rođak i prvi muž Hane Arent. Dragocen rani osvrt na *Teze*, u zapanjujuće lucidnoj artikulaciji (naročito ako se imaju u vidu i Brehtove kontradikcije), koja odmah izdvaja ono što je u *Tezama* bilo novo i ostalo nesvarljivo za svaku ortodoksiju, bilo marksističku ili liberalnu.

⁵ *Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar; Poslovi gospodina Julija Cezara*, 1937–1939; videti belešku iz *Dnevnika* od 26. 02. 1939.

no bolesna kada je došao do granice. Insistirao je da me prime u francusku bolnicu, a onda, zajedno s mojim mužem, prešao granicu za tri sata. Drugom prilikom ću morati da zapišem tu priču.¹¹

Sve to je, međutim, bilo kasnije. A tada, po povratku u Banjil, posle mog prvog putovanja Listerovom stazom, pomislila sam: stari dobri Benjamin i njegov rukopis su na sigurnom, s one strane planine.

*

Posle nekih nedelju dana, do nas je stigao glas: Valter Benjamin je mrtav. Oduzeo je sebi život u Portbouu, u noći posle dolaska.

Španske pogranične vlasti stavile su do znanja grupi da će biti vraćena u Francusku. Novo naređenje, koje su upravo dobili iz Madrida: niko ne može ući u Španiju bez francuske izlazne vize. (Postoji nekoliko različitih verzija o tome zašto je Španija u tom trenutku zatvorila granicu: apatridi nisu više smeli da putuju kroz Španiju; ili, španske tranzitne vize izdate u Marselju više nisu važile.) Kakve god da su bile te nove direktive, ubrzo su bile ukinute. Da su vesti o tome na vreme stigle do francuske strane granice, odložili bismo prelazak i pratili situaciju. Živeli smo u „Doba novih direktiva“; svaka vladina kancelarija, u svakoj evropskoj zemlji, kao da se bavila samo time da donosi, povlači, sprovodi i ukida naređenja i pravila. Trebalo je samo da naučite kako da nađete rupe, kako da se provučete i izmigoljite kroz taj uvek promenljivi lavirint, ako ste hteli da preživite...

„*Faut se débrouiller*“: trebalo je snalaziti se, probijati sebi put kroz opšti kolaps – to je bio jedini mogući način života u Francuskoj. Za većinu je to značilo nabavku lažnih tačkica za hleb ili za dodatno mleko za decu, ili dobijanje neke ili bilo kakve dozvole; drugim rečima, to je značilo nabaviti nešto što zvanično nije postojalo. Neki su mislili da te stvari mogu obezbediti kroz „kolaboraciju“. Za

¹¹ Više detalja o svakoj od tih epizoda ili imena može se naći u memoarima Lize Fitko (videti bibliografiju).

nas apatride, to je pre svega značilo ostati van koncentracionih logora i umaći Gestapou.

Ali Benjamin nije bio *débrouillard* (snalažljivac)...

U njegovoj rasejanosti za svet, bilo mu je važno samo da su njegov rukopis i on sada vam domašaja Gestapoa. Prelazak ga je iscrpeo i bio je sigurna da ga ne bi još jednom izdržao – rekao mi je to za vreme uspona. I tu je opet sve izračunao unapred: imao je dovoljno morfijuma da sebi nekoliko puta oduzme život.

Zapanjene i zabrinute zbog njegove smrti, španske vlasti su dopustile njegovim saputnicima da nastave put.

Jul 1980.

U nedavnom susretu s profesorom Abramskim (Chimen Abramsky) iz Londona, razgovarali smo o Valteru Benjaminu i njegovom delu, a ja sam spomenula njegovo poslednje putovanje.

Onda sam dobila poziv od profesora Geršoma Šolema, poverenika Benjaminove književne zaostavštine i njegovog najbližeg prijatelja. Čuo je od Abramskog za naš razgovor i želeo da sazna više. Sažeto sam mu opisala događaje od tog dana, pre skoro četrdeset godina.

Raspitivao se o svakom detalju u vezi s rukopisom: „Nema nikakvog rukopisa“, rekao je. „Sve do sada niko nije znao da je neki rukopis uopšte postojao.“

I dalje ga čujem: nema nikakvog rukopisa. Niko ne zna ništa o teškoj crnoj tašni, s papirima koji su mu bili važniji od bilo čega drugog.

Hana Arent je pisala o „grbavom čovečuljku (bucklicht Männlein)“, čiju je pretnju Benjamin osećao celog život i zbog koga je preduzimaio sve mere predostrožnosti. Benjaminov „sistem zaštite

njaminu, sa Šolemovim uvodom, prvi put je objavljeno u časopisu *Merkur* (Minhen-Štuttgart), u oktobru 1982.

Heni Gurland, još jedna izbeglica koju je Fitko vodila preko Piri-neja, napisala je za Adorna ceo izveštaj o Benjaminovoj smrti. Ona ne spominje rukopis ili tašnu. Kao što se, očigledno, ne spominju ni u memoarima Karine Birman, koji se nadovezuju na priču Lize Fitko od dana kada se ova oprostila sa svojom grupom i vratila u Francusku. Moj utisak je bio i ostaje da je izveštaj Lize Fitko o Benjaminu i njegovoj tašni pouzdan. Tašna je sigurno bila uklonjena, a rukopis uništen, ko god da ih je pronašao, odmah posle Benjaminovog samoubistva.

Šimon Abramski, London N6

London Review of Books, rubrika *Letters*,
Chimen Abramsky, „Benjamin’s Briefcase“, Vol. 29,
No. 16, 16 VIII 2007.

Jeremy Harding, „Through the Trapdoor“, *London Review of Books*,
Vol. 29, No. 14, 19. VII 2007, str. 3–6.
<https://www.lrb.co.uk/v29/n14/jeremy-harding/through-the-trapdoor>

4. Bertolt Breht

Dnevnik, Santa Monika, Kalifornija, avgust 1941.

Valter Benjamin se otrovao u španskom pograničnom gradiću: žandarmerija je zaustavila malu grupu u kojoj se nalazio, a kada su sutradan ujutru ostali došli da mu kažu kako im je odobreno dalje putovanje, pronašli su ga mrtvog. Pročitao sam poslednji rad koji je poslao Institutu za socijalna istraživanja. Dobio sam ga od Gintera Šterna, uz napomenu da je mračan i nejasan, mislim da

Knopf Doubleday Publishing Group, trans. Harry Zorn, 1988, str. 224–226.

3. Šimon Abramski

Pismo Šimona Abramskog (Chimen Abramsky), jevrejskog historičara i profesora na Londonskom univerzitetu (University College London), koji je ponovo „otkrio“ Lizu Fitku, redakciji *London Review of Books* (LRB), povodom prikaza knjige Karine Birman, *The Narrow Foothold*. Autor prikaza, Džeremi Harding, popunio je neke značajne praznine u memoarima Karine Birman, pre svega o Lizi Fitko. Na taj deo nadovezuje se i Abramski. (AG)

Benjaminova tašna

Džeremi Harding podseća na priču o pokušaju Lize Fitko da ilegalno izvede Valtera Benjamina iz Francuske, 1940 (LRB, 19. VII). Godine 1979–1980, bio sam na studijskom boravku na Univerzitetu u Stanfordu, gde sam se sprijateljio s fizičarem Leom Stodolskim (Stodolsky) i njegovom ženom Ketrin. Fitko je bila Ketrinina tetka, i kada smo se upoznali na večeri kod Stodolskih, ona mi je pričala o svom životu u predratnoj Nemačkoj, kao aktivne komunistkinje. Razmatrali smo ulogu intelektualaca u Partiji i razgovor je ubrzo došao do Benjamina. Pričala mi je o putu u Portbou i spomenula veliku, crnu tašnu u kojoj se, kako joj je rekao Benjamin, nalazio rukopis važniji od njegovog života. Pošto sam je saslušao, napisao sam opširno pismo Geršomu Šolem, najbližem prijatelju Valtera Benjamina i povereniku njegove književne zaostavštine. On je zatim pitao Fitko za tašnu i rekao joj da, prema njegovim saznanjima, rukopis koji je navodno bio u njoj nikada nije pronađen. Šolem ju je kasnije nagovorio da napiše svoje memoare. Poglavlje o Be-

od eventualne opasnosti... uvek je zanemarivao pravu opasnost“, kaže ona.¹²

Ali meni se čini da te noći u Portbou Valter Benjamin nije zanemario „pravu opasnost“; stvar je samo u tome što je njegova prava opasnost, njegova stvarnost, bila drugačije od naše. Sigurno se tamo u Portbou opet sreo s grbavim čovečuljkom... svojim, Benjaminovim čovečuljkom, s kojim je morao da izađe na kraj, na svoj način.

Možda ću otići u Portbou i pokušati da povežem neke tragove, da opet prođem sve što se dogodilo s one strane planine pre četrdeset godina, uz pomoć nekih starih prijatelja odande.

Možda će ova priča onda imati drugačiji završetak.

Liza Fitko, 1980.

¹² Hannah Arendt, *Men in Dark Times*, New York, Harcourt, Brace and World, 1968, str. 161. „Das bucklicht Männlein“ ili „Grbavi čovečuljak“ je i jedno od poglavlja Benjaminove knjige *Berlinsko detinjstvo oko 1900 (Berliner Kindheit um neunzehnhundert, 1932–1938, 1950)*. Videti neki od objavljenih prevoda (preporučuje se prevod Sanje Lovrenčić, *Berlinsko djetinjstvo oko 1900*, Mala zvona, Zagreb, 2016, str. 66–68). Inače je reč o liku iz nemačkih bajki, koji izaziva sve velike i male životne nedaće.

Epilog

1. Iz *Kritičke biografije*

Hauard Ajlend i Majkl V. Dženings (2014)

objašnjenjima.) Zakupila sam grobnicu na pet godina, itd. Zaista ne mogu da ti preciznije opišem tu situaciju. U svakom slučaju, bila je takva da sam morala da uništim pismo za Adorna i mene, pošto sam ga pročitala. Sastojalo se od pet rečenica, u kojima je pisalo da on, Benjamin, više ne može da nastavi, da ne vidi izlaz, i da on (Adorno) treba da od mene dobije izveštaj o tome, kao i njegov sin.“

Za Benjaminovu smrt, 26. ili 27. septembra, saznao sam 8. novembra, iz pisma Hane Arent, od 21. oktobra 1940, koja je još bila u južnoj Francuskoj. Kada je nekoliko meseci kasnije stigla u Portbou, potražila je Benjaminov grob, ali uzalud. „Nisam ga pronašla; njegovo ime nije nigde napisano.“ Ipak, gđa Gurland je, prema njenom izveštaju, u septembru zakupila grobnicu za njega na pet godina.

Hana Arent je opisala mesto: „Groblje, koje gleda na malu uvalu, uzdiže se pravo nad Mediteranskim morem; uklesano je u steni, u terasama; i kovčezi su ugrurani u te kamene zidine. To je sigurno jedno od najfantastičnijih i najlepših mesta koje sam videla u životu.“

Mnogo godina kasnije, na groblju koje Hana Arent obišla, jedan grob s Benjaminovim imenom naškrabanim na drvenoj tabli pokazivan je posetiocima. Fotografija koju imam pred sobom jasno pokazuje da je taj grob, potpuno izdvojen i udaljen od stvarnog mesta pogreba, izmišljotina grobljanskih čuvara, koji su od brojnih radoznalaca očekivali neki bakšiš. Neki ljudi koji su bili tamo rekli su mi da su imali isti utisak. Mesto je svakako lepo, ali grob je lažan.

Gershon Scholem, *Walter Benjamin: Die Geschichte einer Freundschaft* (Valter Benjamin: priča o prijateljstvu), Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1975, poglavlje „Die Jahre der Emigration (1933–1940)“, str. 279–281. Eng., Gershon Scholem, *Walter Benjamin: The Story of a Friendship*, New York,

su pregledali sve papire i pronašli jedno pismo za španjske dominikance. Morala sam da pozovem sveštenika i onda smo se, zajedno s njim, sat vremena na koljenima molili za njega. Pretrpela sam ogroman strah zbog Hozea i sebe, sve dok idućeg jutra nije bila izdata smrtovnica.

U skladu s prethodno izdatim naređenjem, žandarmi su došli po četiri žene tog jutra kada je Benjamin umro. Hozea i mene su ostavili u hotelu zato što smo došli s Benjaminom. Ostala sam, dakle, tamo bez *visa d'entrée* (ulazne vize) i bez carinske kontrole; ova druga je obavljen kasnije, u hotelu. Poznaješ Birman i moći ćeš da proceniš našu situaciju ako ti kažem da su ona i ostale, kada su stigle na granicu, odbile da nastave i pristale da se vrate u koncentracioni logor u Figerasu. U međuvremenu sam otišla u policijsku stanicu, sa umrlicom koju je izdao lekar, i komandir je bio veoma impresioniran navedenom Benjaminovom bolešću. Četiri žene su dobile svoje pečate. (Tu je kružio i neki novac, i to u povećoj svoti.) Ja sam svoj pečat dobila sutradan. Morala sam da ostavim sve (*svoje*) papire i novac³ kod sudije, ali sam ga zamolila da sve pošalje u američki konzulat u Barseloni, u koji je Birman telefonirala. (Tamošnje osoblje je odbilo da učini bilo šta za nas, uprkos svim

³ Ovde je i Šolem doprineo kasnijoj zbrci, makar u sekundarnoj literaturi na engleskom: Gurland u originalu kaže kako je morala da kod sudije ostavi „sve papire i novac (alle Papiere und Geld dem Juge überlassen)“, što je moglo da znači Benjaminove, a ne „svoje (njene) papire i novac“, kako je to preneo Šolem – što ne bi bilo ni logično, jer bez svojih papira i novca Gurland ne bi ni mogla da nastavi s putovanjem. Na taj detalj ukazuje Suzan Bak-Mors (Susan Buck-Morss) u svojoj knjizi *The Dialectics of Seeing: Walter Benjamin and the Arcades Project*, 1991, str. 475, na osnovu Tidemanove napomene sa str. 1196. izdanja *Pasaža*, u okviru Benjaminovih *Sabranih dela*. Tu grešku Bak-Mors pripisuje Šolemu – ako je on zaista prvi preveo pismo Heni Gurland na engleski; ako nije, onda je to do Harija Zorna (Harry Zorn), američkog prevodica Šolemove knjige.

Portbou 1936. i 1939.

selja, na zajedničko putovanje. U Marselju smo se prilično dobro upoznali i on je procenio da bih bila pouzdana saputnica. Na putu preko Pirineja sreli smo Birman, njenu sestru, gđu Lipman i Frojnd, ženu iz *Das Tagebuch* (Carina Birman, Dele Birman, Sophie Lippmann i Grete Freund). Tih dvanaest sati bili su pravi hod po mukama. Teren nam je bio potpuno stran; na nekim mestima morali smo da se uspinjemo četvero-noške. Uveče smo stigli u Portbou i otišli do policijske stanice da zatražimo ulazne pečate. Četiri žene i nas troje sedeli smo pun sat ispred službenika, plaćući, preklinjući i zapomažući, dok smo im pokazivali naše savršeno ispravne papire.

Svi mi bili smo *sans nationalité* i rekli su nam da je pre nekoliko dana donet dekret koji je osobama bez državljanstva zabranjivao prolazak kroz Španiju. Dopustili su nam da noć provedemo u hotelu, pod *soi-disant* (navodnim) nadzorom, i odveli su nas do trojice policajaca koji su sutradan ujutru trebalo da nas sprovedu do francuske granice. Jedini dokument koji sam imala bio je američki; za Hozea i Benjamina to je značilo da će biti poslani u logor. I tako smo otišli u svoje sobe krajnje očajni. U sedam izjutra gđa Lipman me je pozvala dole, zato što me je Benjamin tražio. Rekao mi je da je uzeo veliku dozu morfijuma u deset sati prethodne večeri i da bi celu stvar trebalo da prikažem kao bolest; dao mi je pismo adresirano na mene i Adorna Th. W. (*sic*)... Onda je izgubio svest. Pozvala sam lekara koji je dijagnostikovao cerebralnu apopleksiju; kada sam zatražila da se Benjamin hitno prebaci u bolnicu, to jest, u Figeras (Figueras), odbio je da preuzme odgovornost, zato što je Benjamin već bio na izdisaju. Ceo dan sam provela s policijom, gradonačelnikom i sudijom, koji

nija Karavana sada gleda s groblja na malu luku u Portbouu i dalje, na Mediteransko more.

Walter Benjamin: A Critical Life, by Howard Eiland
and Michael W. Jennings,
The Belknap Press of Harvard University Press, 2014,
str. 674–676.

2. Geršom Šolem: pismo Heni Gurland

(...) Tek 1941. i 1942, na osnovu pisama koje sam dobio od Adorna i Hane Arent, shvatio sam koliko je Benjamin morao da propu- tuje tokom tih meseci pre i posle bekstva iz Pariza. Posle svega što sam čuo, očigledno je da je Valter često pomišljao na samoubistvo i pripremao se za njega. Bio je ubeđen da će naredni svetski rat biti rat bojnim otrovima i da će dovesti do kraja civilizacije. Zato ono što se na kraju dogodilo, kada je prešao špansku granicu, ni- je bio iznenađujući, iracionalni čin već nešto za šta je iznutra bio pripremljen. Uprkos zapanjujućem strpljenju koje je pokazivao u godinama posle 1933, uz veliku dozu čvrstine, ipak nije bio dovolj- no snažan za događaje iz 1940. I tokom septembra je u nekoliko navrata spomenuo Hani Arent svoju nameru da se ubije. Jedina au- tentična informacija² o događajima u vezi s njegovom smrću nalazi se u detaljnom izveštaju koji je gđa Gurland, koja je prešla grani- cu zajedno s njim, napisala 11. oktobra 1940. za Arkadija Gurlanda, člana Horkhajmerovog Instituta (za društvena istraživanja). Kopiju tog pisma dobio sam od Adorna 1941.

Iz pisma gđe Gurland, od 11. oktobra 1940:

„... U međuvremenu ste sigurno čuli za naše strašno is- kustvo s Benjaminom. On, Hoze i ja smo pošli iz Mar-

² U vreme kada je pisao ovu knjigu (1975), Geršom Šolem još nije mogao znati za sećanja Lize Fitko, s kojom će stupiti u kontakt 1980.

(...) Portbou je bio mirno ribarsko selo, sve do poznih dvadeset- tih, ali njegov strateški položaj na železničkoj pruzi između Španije i Francuske doveo je do teškog bombardovanja za vreme Španskog građanskog rata. Benjamin i Gurlandovi, zajedno s grupom Karine Birman, prijavili su se na graničnom prelazu, da bi dobili pečat na svojim dokumentima neophodan za prolazak kroz Španiju. Iz raz- zloga koji verovatno nikada neće biti razjašnjeni, španska vlada je nedavno zatvorila granicu za ilegalne izbeglice iz Francuske; Benja- minu i njegovim saputnicima rečeno je da će biti vraćeni na fran- cusku teritoriju, gde ih je skoro sigurno čekalo hapšenje i slanje u neki od koncentracionih logora. Cela grupa je sprovedena u ma- li hotel, *Fonda de Francia*, gde su držani pod labavim prismotrom. Karina Birman se seća da je „čula lupanje iz neke od susednih so- ba“; kada je otišla da proveriti o čemu je reč, zatekla je Benjaminu „rastrojenog duha i fizički potpuno iznurenog. Rekao mi je da se nikako neće vratiti preko granice ili napustiti ovaj hotel. Kada sam mu rekla da nema alternative, odgovorio mi je da za njega ima jed- na. Nagovestio je da kod sebe ima neke vrlo otrovne pilule. Ležao je polunag na krevetu, a njegov lepi, veliki, zlatni dedin sat stajao je s otvorenim poklopcem na stočiću kraj njega, dok je on stalno proveravao vreme“ (Birman, 1975, str. 5).

Posetili su ga jedan ili dvojica lokalnih lekara, krvario je i dobio injekcije tokom popodneva i večeri. U nekom trenutku, u noći 26. septembra, sastavio je poruku za svoju saputnicu u bekstvu, Heni Gurland – i za Adorna – tekst koji je Heni Gurland kasnije rekon- struisala po sećanju, jer je verovala da mora uništiti original:

„U ovako bezizlaznoj situaciji, ne preostaje mi ništa drugo nego da sve okončam. Ovaj gradić u Pirinejima, u kojem me niko ne poznaje, biće mesto u kojem se moj život završava. Molim vas da prenesete moja razmišlja- nja mom prijatelju Adornu i da mu objasnite okolnosti u kojima sam se našao. Nemam više vremena za sva pi-

sma koja bih tako rado napisao“ (*Das Passagen-Werk*, ed. R. Tiedemann, 1982, str. 1203).

U neko doba noći uzeo je masivnu dozu morfijuma. Artur Kestler se kasnije prisećao da je Benjamin iz Marselja otišao s toliko morfijuma „da bi to moglo ubiti konja“.¹

Od te tačke izveštaj o poslednjim satima Valtera Benjamina i sudbini njegovog tela postaje doslovno nepristupačan za istorijsko istraživanje. Heni Gurland se kasnije prisećala da je dobila hitnu poruku od Benjamina, rano izjutra 27. septembra (Scholem, 1975, str. 279–281). Zatekla ga je u sobi, a on je zatražio od nje da njegovo stanje opiše kao posledicu bolesti i predao joj poruku; onda je izgubio svest. Gurland je pozvala lekara, koji je izjavio da mu nema spasa. Prema Gurland, Benjamin je umro tokom 27. septembra. Birman se seća da je vest o Benjaminovoj smrti izazvala zaprepašćenje u malom mestu; obavljeno je nekoliko hitnih poziva, možda u američki konzulat u Barseloni, budući da je Benjamin imao ulaznu vizu za Sjedinjene Države. Kada je grupa Karine Birman sišla na doručak u hotelu, 27. septembra, kroz trpezariju je prošao sveštenik, s grupom od dvadesetak kaluđera, pojući misu. „Rekli su nam da su došli iz obližnjeg manastira, da bi održali rekvijem (opelo) kraj po-

¹ Arthur Koestler (1905–1983), *Scum of Earth*, London, Jonathan Cape, 1941, str. 278. U toj knjizi Kestler priča kako mu je Benjamin dao polovinu svoje zalihe od 62 tablete „jakog sedativa“. „Morfijum“ se spominje u njegovim memoarima iz 1954, gde se vraća na istu epizodu. Pošto je opisao njihov susret u Marselju, Kestler u nastavku piše: „Dan posle konačnog odbijanja moje molbe za vizu, saznao sam da je Valter Benjamin, pošto je uspeo da pređe Pirineje, bio uhapšen na španskoj strani i da mu je pretilo da ga idućeg jutra vrate u Francusku. Sutradan ujutru španski žandarmi su se predomislili, ali Benjamin je do tada već progutao ostatak svojih tableta i bio mrtav. Shvatio sam to kao očiglednu poruku *langage du destin* (glasa sudbine) i pokušao da sledim njegov primer. Ali Benjamin je očigledno imao jači želudac, zato što sam ja sve povratio. Bilo je to drugi put da sam se prepustio samosažaljenju, s istim komičnim ishodom; ali posle toga sam se osećao mnogo bolje.“ Arthur Koestler, *The Invisible Writing – Being the second volume of Arrow In The Blue: An Autobiography*, New York, The Macmillan Company, 1954, str. 420–421.

smrtne postelje profesora Benjamina i da bi ga sahranili“ (Birman, 1975, str. 9). Umrlica koju su sačinile opštinske vlasti potvrđuje neke aspekte sećanja Heni Gurland, ali ne sve – pri čemu joj u nekim ključnim tačkama protivreči i crkveni registar (Scheurmann and Scheurmann, 1992, str. 101ff). Pošto je preminulog identifikovala kao „dr Valtera Benjamina“, njegovu smrt pripisuje cerebralnoj hemoragiji. Španski lekar koji je pregledao Benjamin je možda uslišio njegovu poslednju želju, da sakrije samoubistvo – ili su ga možda ostale izbeglice podmitile, da bi izbegle halabuku koja bi mogla dovesti do njihovog vraćanja u Francusku. U umrlici je kao datum smrti naveden 26. septembar.

Granica je sutradan opet bila otvorena.

Pre nego što će otići iz Portboua, Heni Gurland je uslišila Benjaminovu poslednju želju i uništila veliki broj pisama – i možda, nehotično, rukopis koji je nosio preko Pirineja. Takođe, ostavila je dovoljno novca za petogodišnji najam grobnice na lokalnom groblju. Opštinski potvrda o smrti kao datum sahrane beleži 27. septembar; u crkvenom registru je, međutim, kao datum sahrane naveden 28. septembar. Možda je zato što su u potvrdi o smrti njegova imena bila obrnuta, Valter Benjamin bio sahranjen na katoličkom delu groblja, a ne na onom namenjenom pripadnicima drugih vera (da ne govorimo o samoubicama). Opštinski i crkveni zapisi opet donose kontradiktorne informacije o tačnom broju iznajmljene grobnice – iako je mala nadgrobna ploča bila pričvršćena za jedno od mogućih mesta počinka. Spisak Benjaminovih stvari, iako ne i same stvari, pronađen je posle mnogo godina u opštinskoj arhivi, opet pod imenom „Benjamin Walter“. U njemu su navedeni kožna tašna (ali ne i rukopis), muški sat, lula, šest fotografija, jedan rendgenski snimak, naočare, nekoliko pisama i novina, s još nekim papirima i nešto novca.

Po isteku petogodišnjeg zakupa, u raku na groblju u Portbouu položeno je drugo telo. Benjaminovi posmrtni ostaci su verovatno prebačeni u masovnu grobnicu. Spomenik izraelskog umetnika Da-